

БЕРЕСТЕЙСЬКІ СОБОРИ У ЖОВТНІ 1596 р.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД

До історії Берестейських соборів 6-10 жовтня 1596 р. (унійного собору і православному "антисобору") зверталися, зрозуміло, всі дослідники, тож історіографія проблеми складає величезну кількість літератури з історії унії¹. Проблеми Берестейських соборів у перелічених та інших історіографіях приділялася певна увага, проте, на жаль, тема залишилася не розкритою. У цій статті ставимо собі за мету підсумувати історіографічний досвід вивчення історії Берестейських соборів, починаючи від полемічних творів та історіографії XVIIст. Найбільша увага приділяється, зрозуміло, науковій історіографії, започаткованій у XIXст. і розвинутій протягом наступного століття.

Донаукова історіографія, започаткована ще наприкінці XVI – на початку XVIIст., була представлена літературно-публіцистичними творами, в яких дискутувалися перебіг та наслідки соборів. Зрозуміло, що у зв'язку з розколом церкви сформувалися і два непримиренні табори, які започаткували дві протилежні традиції в оцінці соборів. Здебільшого, в полемічній літературі дискутувалося питання про правосильність проголошення унії, яке кожна сторона вирішувала з набором своєрідних аргументів.

Полемічні автори обох таборів добре володіли інформацією про собори та його ухвали, наводили їх у своїх творах (щоправда, з вузькоконфесійною метою), цитували інші джерела, наприклад, листування (також з викривальною метою). Помічаємо одну цікаву тенденцію: поступово в православної історіографії інтерес до соборів згасає. Це знайшло відображення в тому, що автори не могли собі дати раду з датуванням соборів, не говорячи вже про скільки-небудь об'єктивне висвітлення перебігу подій. Ідеться, передовсім, про тогочасне літописання². Згадана обставина не могла не вплинути на "Історію русів" та на першу спеціальну працю про унію М.Бантиса-Каменського, в яких подано досить тенденційні і хибні свідчення про собори³. Тому з виникненням наукової історіографії в літературі православного спрямування довелося починати спочатку.

Інакше було в уніатсько-католицькій історіографії: вона завжди базувалася на здобутках полемічних творів доби Берестейської унії, в яких хронологічно і фактографічно повторювалася відома загальна інформація. Маю на увазі, передовсім, "Ієрархію" Я.Дубовича, "Колоквіум Любельський" К.Жоховича, праці Я.Суші, І.Кульчинського, а також єзуїтські хроніки, наприклад, "Історію Литовської провінції Товариства Ісуса" Т.Ростовського⁴. Здобутком католицької історіографії XVII-XVIIIст. є також велика увага до біографій церковних діячів. Незважаючи на це, католицька історіографія завжди хибувала на тенденційне ставлення до руської церкви як меншшовартісної християнської конфесії. Відповідно, унії відводилося лише "своє" місце в історії польського костюлу.

Зрозуміло, що вже перші історики унії звертали належну увагу на собор, його підготовку, перебіг засідань та наслідки. Це характерно, передовсім, для М.Кояловича, який написав перше велике (двотомове) дослідження унії⁵. Не зупиняючись докладно

на підготовці собору, дослідник порівняв склад православного собору (“множество” архимандритів, ігуменів, священників), з невеликим числом учасників унійного собору (інформація обмежувалась свідченням православного “Ектезису”). М.Коялович сформулював концепцію зради уніатів, дотримання церковних канонів та законів Литовсько-Польської держави православними. На його думку, саме уніати порушили церковні канони, допустивши на собор іновірців-латинників. Більша увага, зрозуміло, приділена православному собору та їх делегаціям до уніатів. При цьому дослідник уважав, що уніати дуже слабо і невдало “наслідували” православних. Боячись їх, вони оточили себе військовими. Уявлення про перебіг унійного собору на той час обмежувалось поглядами, що жодних дебатів на ньому не було, оскільки все було вирішено наперед папою, тому собор обмежився оголошенням папської грамоти на унію. Концепції бездіяльності унійного собору протиставлялась концепція “урочистості” православного, який все докладно обговорив і, закономірно, засудив уніатів. Таким чином, мета собору, викладена в універсалі короля і грамоті митрополита, не була досягнута, передовсім тому, що собор розколовся.

1851р. петербурзька Археографічна комісія оприлюднила четвертий том актів, майже цілком присвячених історії Київської митрополії та унії (упорядник тому – М.Костомаров)⁶, які й досі складають підставовий блок матеріалів до історії події. Зокрема, за архівом уніатських митрополитів було опубліковано низку документів першорядної ваги: маніфест Сигізмунда III про скликання собору, інструкції делегатам, протестації православного собору, синодальний універсал, грамоту Берестейської унії, дві ухвали унійного собору та ін., причому публікація супроводжувалася цінними коментарями. Приблизно тоді ж почали розроблятися і київські архіви силами місцевої археографічної комісії. 1858р. у передмові до першого тому “Архіву ЮЗР” М.Іванішев подав коротку, але дуже змістовну розвідку про початки унії, яка, фактично, започаткувала науковий підхід до дослідження проблеми Берестейських соборів. Православних делегатів дослідник перелічив за підписами під ухвалами собору (йдеться про синодальний універсал, протестацію та інструкцію, які були внесені до Володимирських і Луцьких гродських книг). Проте узагальнюючих підрахунків М.Іванішев не зробив. Цікаво, що він не заперечував також і того, що унійний собор також зібрав чимало прихильників. Про це наголошувалося в королівському універсалі 15.10.1596р., але їх імена залишилися невідомими. На жаль, дослідник не знайшов в актах жодних подробиць про соборові наради уніатів. Він звернув лише увагу на те, що до луцьких актових книг було внесено дві ухвали собору, які стосувалися екскомунікації Гедеона Балабана, а також всіх православних-духовних. Чи не вперше в історіографії були проаналізовані інструкції делегатам на собор від православного дворянства з воєводств, які забороняли санкціонувати унію. Перебіг собору навітлений автором за відомими православними джерелами, які засвідчували утворення та діяльність двох кіл – духовного і світського, спробу встановлення контактів з митрополитом, депутації та ін. Підкреслено, однак, марність цих заходів. Уперше в православній літературі використано працю Петра Скарги “Берестейській соборъ и оборона его”. У підсумку, М.Іванішев дійшов висновку, що загальні результати собору є цілком негативними, з огляду на цілі прихильників унії. Маючи на увазі церковний розкол, М.Іванішев ужив досить образний вираз: “релігійний переворот”⁷. Треба сказати, що дослідник продовжив археографічну роботу над унією в другій частині “Архіву ЮЗР” (Т.I), в якій опублікував ряд цінних джерел першого поунійного десятиліття, у тому числі й були папи римського.

Знаковим в унієзнавстві ХІХст. вважається “История русской церкви” митрополита Макарія (Булгакова), який опрацював значний рукописний матеріал. Передовсім він з’ясував, що скликання собору до від’їзду делегації руської церкви в Рим вимагав князь К.Острозький (йому було відомо про дозвіл папи на скликання помісного собору, на який він призначив своїх делегатів – трьох латинських єпископів). Назагал, дослідник добре оперував такими важливими джерелами, як синодальний універсал православного собору, а також документальними матеріалами з творів православної перспективи (“Ектезис”, “Апокризис”, “Пересторога”). З творів уніатської сторони він згадує “Антиризис” і “Синод Берестейський”.

Склад учасників соборів митр. Макарій аналізує досить повно, проте, у підсумку, його не можна вважати вичерпним. Він віддає належне унійному собору, на якому, крім відомих діячів та ієрархії, зібралось “великое множество” інших осіб. Доволі детально обговорено спроби порозуміння на соборі, початкові побоювання уніатів, хитання митрополита, виступи деяких лідерів православних, роль Никифора, позицію Петра Скарги, відзначається стійкість православних та ін. У підсумку, замість одного, відбулося два собори, які засвідчили поділ на дві, хоч і далеко не рівні, частини⁸. Митр. Макарій виходив із засади, що Берестейський собор перевершив за своїм значенням усі попередні, з огляду на важливість обговорюваного на ньому питання, чисельність і незвичайний склад учасників. Проте унійний процес дослідник витлумачив своєрідно. На його думку, йшлося про зміну православного віровизнання на латинське. Звідси й одностороннє тлумачення всього того, що сталося в Бересті. Зрозуміло, що загальна характеристика собору та його діянь у насвітленні митр. Макарія не є вичерпною. Багато джерел залишилися йому невідомими, навіть деякі ухвали унійного собору (він уважав, що документи не збереглися). Цілий ряд питань залишалися нез’ясованими, у тому числі й перебіг унійного собору.

У німецькомовній двотомній праці Юліана Пелеша (1878), яка вважається першим системним викладом історії уніатської церкви, про проголошення унії в Бересті коротко повідомляється наприкінці першого тому⁹. Як це не дивно, але діяльність унійного собору, фактично, автором не розкрита, за винятком констатації того, що він викляв православних. Крім того, Ю.Пелеш опублікував текст декларації унії в перекладі німецькою мовою. Назагал, унія представлена як богоугодна справа. Авторські характеристики окремих постатей періоду Берестя дуже суб’єктивні. Так, наприклад, Кирило Лукаріс – “грецький перебіжчик”, два православні єпископи, які відкинули унію, – “відщепенці”. Православні, зібрання котрих названо “лжесобором”, запрошували митрополита на своє засідання лише з метою “посміятися” над ним. Хоча певні аргументи православних окреслені доволі реалістично. Маємо підстави стверджувати, що саме Ю.Пелеш започаткував уніатську історіографічну традицію, для якої було характерним паплюження православного собору і абсолютизація аргументів уніатів.

Друга половина ХІХст. була часом інтенсивної публікації та вивчення пам’яток полемічної літератури кінця ХVІ – першої половини ХVІІст. Зрозуміло, що це не могло не вплинути на поповнення джерельної бази проблеми та більш критичний аналіз джерел. Так, 1878 і 1882рр. в Петербурзі було видано два томи “Памятников полемической литературы в Западной Руси”. Для дослідження історії соборів велике значення мала публікація в другому томі “Апокризису” Х.Філалета та “Оборони...” П. Скарги. Критичне вивчення “Ектезису” започаткував 1879р. А.Попов¹⁰. Публікація згаданих полемічних творів була продовжена 1903 р. в третій книзі “Памятников...”

Прикметно, що окремі пам'ятки вивчалися дуже прискіпливо. Це стосується, передовсім, "Апокризису" Х.Філалета, який 1870 р. був опублікований І.Малишевським у Києві в перекладі російською мовою¹¹. Упорядник тому виділив і передрукував у додатку 25 документальних джерел, наведених у творі, у тому числі з історії соборів, а також подав біографічні довідки учасників Берестейського процесу.

"Апокризис" також був опублікований в "ППЛ". Ще 1873р. цьому важливому полемічному творі було присвячено велике спеціальне дослідження Миколи Скаблановича¹² (на нашу думку, в унієзнавстві на цю працю досі не звернено належної уваги). У виданні, окрім обов'язкових літературознавчих розділів, зроблено порівняльний аналіз текстів твору, у тому числі й з київським перекладом 1870р. (вказано на недоліки перекладу). Доволі цінним є розділ про полемічний твір як історичне джерело, тобто відтворення у ньому фактологічного тла унії. Дослідження М.Скаблановича вирізняється неприхованою упередженістю до унії (що й не дивно), проте це не заважало авторові започаткувати в православній історіографії серйозну критику полемічних джерел, у тому числі й аспектів, пов'язаних із соборами 1596р. В авторському аналізі складу учасників соборів привертають увагу підрахунки: за "Ектезисом" він нарахував 45 послів від мирянства на собор, крім безіменних. Серед них були й протестанти, які "збільшили і без того численну православну сторону"¹³. Склад уніатського собору представлений також доволі повно, з огляду на наявні джерела. Проте узагальнюючих підрахунків так і не було зроблено. Діяльність соборів викладена доволі повно, з фіксацією подій за днями (чи не вперше в історіографії). На жаль, ухвали соборів вивчені неповно, а унійний собор показано бездіяльним.

Нагромаджений матеріал з історії соборів був узагальнений наприкінці століття І.Стрільбицьким¹⁴. Огляд подій автор розпочинає з універсалу короля і грамоти митрополита, фіксує хвилювання православних напередодні собору. Він також докладно з'ясовує склад православної делегації – близько 200 осіб, пояснюючи таку кількість неординарністю події. Водночас доволі повно подано склад учасників унійного собору. Якщо православні групувалися довкола "екзархів і князя Острозького", то уніати – довкола митрополита, Потія і Терлецького. І.Стрільбицький відзначає початкову розгубленість уніатів, для яких питання унії було вже вирішеним. Перші контакти засвідчували нерішучість та ухильність Михайла Рагози, який не запросив православних до себе і розпочав собор у церкві Святого Миколая. Докладно проаналізовано делегації, позицію православних, їх аргументи, роль окремих осіб, роботу світського кола. Події третього і четвертого дня розписані також докладно. Останній з них представлений як єдиний активний день для уніатів, коли було проголошено унію. Ухвали обох соборів перераховані повністю, хоч і без докладного аналізу.

Церковний розкол на соборах автор пояснює різними цілями сторін та відмінністю позицій. Але, якщо уніати мали наперед заготовлені рішення, то православні змушені були виробляти їх у ході розвитку подій. Звичайно, авторські характеристики уніатів доволі симптоматичні: "бліда копія свого прототипа", "латинська партія", "підпільний образ дії латинства" та ін. Їх діяльність мала формальний характер, тоді як православних – мотивувалася церковними канонами. У такий спосіб була обґрунтована правосильність дій православних, а також концепція бездіяльності унійного собору (на ньому, нібито, не було ні нарад, ні дискусій, ні обговорення з мирянами). Таким чином, І.Стрільбицький першим в історіографії зробив досить повний і виважений порівняльний аналіз діяльності Берестейських соборів.

На кінець ХІХст. православний погляд на історію Берестейських соборів цілком сформувався. Він базувався на серйозному вивченні підставового блоку джерел, у тому числі й уніатських та католицьких, коло яких досить чітко визначилося. Конфесійні симпатії православних авторів цілком зрозумілі. Уніатська історіографія, незважаючи на наявність спеціальних праць, свій конфесійний підхід ще остаточно не сформувала.

Інакше було в польській історіографії, яка виходила, зрозуміло, з інших засад. Початкові спроби наукового дослідження унії належать до першої половини ХІХст. А.Мацейовський¹⁵, Й.Лукашевич¹⁶, Т.Островський¹⁷ та Й.Немцевич¹⁸ сміливо публікували в своїх дослідженнях документальні джерела до історії унії. Так, наприклад, А.Мацейовський, спираючись на невідому хроніку, навів низку імен учасників соборів, у тому числі й не підтверджених пізніше джерелами. Й.Лукашевич опублікував список невідомої реляції про собор під назвою “Справа Берестейського синоду, людей грецької віри 1596р.”, в якій зустрічається цікава і важлива інформація, не повторена в жодних інших джерелах.

У результаті, на кінець ХІХст. польська історіографія також сформувала свій погляд на проблему, який у завершеному вигляді був підсумований Е.Ліковським – автором першої великої спеціальної праці про унію¹⁹. Історії соборів цілком присвячений третій розділ четвертої книги (хоч і невеликий – всього 21с.). Дослідження Е.Ліковського помітили сучасники, які відзначили вивчення автором фондів римських архівів та інших важливих джерел. Проте в дослідженні соборів Е.Ліковський не пішов далі інформативного потенціалу джерельного блоку, вивченого іншими унієзнавцями (наприклад, митр. Макарієм). Характеристики православних делегатів, за Е.Ліковським, є дуже упередженими: грек Никифор – “удаваний” представник Царгородського патріарха, К.Лукаріс – навпаки, “правдивий”. Перебільшення ролі іновірців на православному соборі базувалося на неточних даних (“кільканадцять”). За “Еклезисом” автор подав кількісний склад делегації із місць, але без узагальнюючих підрахунків. Відповідно, унійний собор представлений як “правовірний”, православний – як “антисинод”, “зборище”, “зібрання”. Звинувачення православних доведено до абсурду (небажання поєднатися з уніатами, об’єднання з іновірцями, відступництво від митрополита, присвоєння небаченої влади в церкві, зневаження рішень та волі короля та ін.). Автор доволі часто цитує джерела, публікує декілька документів: польськомовний варіант тексту декларації унії, протестацію православного собору. Маємо підстави стверджувати, що підбір відомих джерел Е.Ліковським є досить-таки тенденційним. Наприклад, знаючи про публікацію документів в “Архіві ЮЗР” (ч.1, т.1), він майже ними не користується. Тому авторський аналіз Берестейських соборів можна вважати досить-таки поверховим. Назагал, Е.Ліковський чітко заманіфестував у польсько-католицькій історіографії оскарження православного собору.

Наприкінці ХІХст. були опубліковані два джерельні видання, які значно поповнили документальну базу дослідження події. У збірці документів Львівського Успенського братства, підготовленій А.Мільковичем, побачили світ два анонімні описи соборів²⁰. 1897р. у Петербурзі вийшов перший том опису архіву уніатських митрополитів (упорядник – С.Рункевич)²¹, в якому частина документів була опублікована в регестах, інша (менша) – повністю. Про існування цілого ряду джерел упорядник повідомив уперше. Наприклад, про грамоту Сигізмунда III, яка уповноважувала королівських делегатів на собор (4.10.1596р.). Думка, що оригінали ухвал Берестейських соборів зберігаються в архіві, підтверджується тепер лише частково.

Цікавою є оцінка вивченості Берестейських соборів на зламі XIX-XX ст., яку подав М.Грушевський. Так, він уважав, що краще вивчене “довершення” унії, ніж її “перед-історія”. Очевидно, викладений погляд позначився на тому, що дослідник лише загально оглянув в “Історії України-Руси” склад учасників соборів і не зупинився на відмінностях джерельних свідчень про перебіг подій. Важливішими, на думку Грушевського, були “основні моменти” – безуспішні спроби порозуміння, поділ на два собори, початок розколу української церкви, далеко не пропорційний: на боці православних перебував увесь православний загал, з усім майже духовенством і двома владиками, на боці уніатів – митрополит з п’ятьма владиками і “жменькою крилошан”²². Досить важливими є завваги дослідника щодо правосильності обох соборів, які мають ознаки позаконфесійного підходу до проблеми.

Найдосконаліше у православній історіографії перебіг соборів виклав П.Жукович, автор відомої праці про сеймову боротьбу²³. По-перше, він докладно зупинився на генезі ідеї собору в унійному процесі 90-х рр., по-друге, проаналізував безпосередні події напередодні, в яких брали участь і православні. Він також з’ясував, що перша грамота Сигізмунда III митрополитові у справі собору 12.05.1596р. була таємною. “Легальною” ж і більш відомою вважається грамота 14.06.1596р. Дослідник з’ясував позицію князя К.Острозького, котрий навесні та влітку 1596р. активізував боротьбу проти уніатів. На думку П.Жуковича, справа порозуміння на соборі була безнадійною, оскільки позиції сторін чітко визначилися напередодні – їх непримиренність була очевидною. Щодо джерел, які мав у своєму розпорядженні П.Жукович, то вони проаналізовані майже вичерпно. Цікаво, що деякі з них досі є неопублікованими, наприклад, королівська грамота послан на собор від 3.10.1596р. Частина джерел, які характеризують ситуацію перед собором, назавжди втрачена (наприклад, листування митрополита з Х.Радзивилом).

П.Жукович наświetлює склад учасників обох соборів. Так, він нарахував 41 підпис під екскомунікаційною грамотою православного собору, навів відому цифру з “Ектезису” (більше 200 пресвітерів), подав поіменний перелік учасників світського кола, проте узагальнюючої статистики дослідник чомусь уникнув, хоча йому було відомо, наприклад, що під універсалом 9 жовтня та інструкцією існує ще 20 підписів. Не оминаючи присутності на православному соборі протестантів, П.Жукович доходить висновку, що в Бересті зібрався “особливий з’їзд православної (частково й протестантської) шляхти та міщан”²⁴. Це позначилось на іншому висновку автора: “...православний Берестейський собор мав значною мірою характер церковно-народного собору”²⁵. Навпаки, склад учасників унійного собору засвідчував, що це було, фактично, “єпископське зібрання”. Дослідник також висловив сумніви щодо непрозорої вказівки джерел про “багатьох духовних” на унійному соборі. Аналіз соборів, проведений у порівняльному плані, свідчив, що діяльність православного зводилася, головним чином, до скинення з урядів митрополита і п’яти владик-уніатів: це була “жива” і діяльна справа, на відміну від унійного собору, який зайнявся лише виконанням останніх формальностей у справі проголошення унії. На його думку, унійний собор навіть не зробив спроби виконати завдання короля: “повчити і викрити схизматиків”. Відтак, лідери унії – Потій і Терлецький – “знітилися”. Упевненість у бездіяльності унійного собору підсилювалась думкою, що навіть королівські послі більше уваги приділили православному, а не унійному собору.

П.Жукович уперше в історіографії точно назвав головний документ православного собору “Aprofasis”, хоча проведеному аналізу явно бракує церковно-канонічного

контексту. Ухвали унійного собору лише згадуються. Причому, дослідник припустився деяких неточностей: наприклад, він категорично стверджує, що учасники унійного собору “вчинили ісповідь святої римо-католицької віри”, точно виконавши волю папи²⁶. Залишився нез’ясованим ряд принципів питань, у тому числі проблема правосильності соборів, роль духовних та світських провідників і лідерів та ін.

На початку ХХст. велику увагу унійному собору приділяли польські історики. Це характерно для розлогої праці Й.Третьяка про Петра Скаргу, яка вийшла 1912р.²⁷ Проте ряд особливостей соборів автор витлумачив досить специфічно. Так, наприклад, присутність на православному соборі уповноважених східних патріархів він пояснив відсутністю в середовищі православних учених-теологів. Начебто, брак теологічної підготовки мали компенсувати протестанти. Авторські характеристики учасників соборів також доволі симптоматичні: “удаваний” екзарх Никифор, він же – “підозрілий”, “втікач” та ін. Православний собор названий в душі полемічної літератури “схажкою”. Увага автора зосереджена на розкритті ролі Петра Скарги, який мав найбільший вплив на уніатів і був переконаний, що православні перебували під впливом аріан та інших єретиків. Цікавими є авторські завваги щодо ритму розвитку соборних подій: перші два дні роботи були бездіяльними, розв’язка настала лише на четвертий день. Великий вплив на позицію православних мав Мелетій Пігас.

Міжвоєнний період в історіографії унії був відзначений тим, що вона збагатилася двома великими працями польських істориків К.Левіцького і К.Ходиніцького. К.Левіцький у праці про К.Острозького не подав системного опису соборів, вважаючи, що питання опрацьоване в літературі предмету “досить детально”²⁸. З’ясовуючи позицію К.Острозького, дослідник підкреслив кількісну перевагу православного собору, в числі осіб як духовних, так і світських. Він уперше звернув увагу на інформацію анонімної реляції, яка повідомляла про 600 учасників православного собору. Цей собор переважав також і кращою організацією. Обопільні спроби порозуміння залишилися без наслідків, оскільки ставлення до унії давно сформувалося ще до соборів, а компроміс означав би капітуляцію: уніати не хотіли нехтувати підтримкою влади, православні відчували свою силу в кількісній перевазі. Вирішальна роль князя К.Острозького проявилася у впливові на Гедеона Балабана і Михайла Копистенського, а також на всіх православних при з’ясуванні їх стосунків з королівською делегацією. К.Левіцький обстоював також думку, що без князя православна опозиція не сформувалася б. Очевидно, його боялися. Це доводиться тією обставиною, що в жодній ухвалі унійного собору князя не згадано. Досить стисло дослідник розглядає ухвали унійного собору, так само – православного (протестацію православного собору він вважає спільною – світського і духовного кола). Назагал, характеристики лідерів соборів у трактуванні дослідника є досить виваженими.

Уперше в історіографії К.Левіцький звернув увагу на соборовий рескрипт Никифора, підписаний 11.10.1596р., який встановлював, після скинення православними митрополита, новий канонічний порядок у митрополії. Прикметно, що дослідник використав римські матеріали за копіями (так зв. “римські теки”), які зберігалися в Кракові. З позитивних наслідків православного собору він виділяє укладення угоди між Гедеоном Балабаном і львівським братством у грудні 1596р. До недоліків праці К.Левіцького слід віднести те, що він так і не зумів ретельно простежити кожний крок князя на соборі.

К.Ходиніцький, автор праці про православну церкву Речі Посполитої, присвятив соборам цілий параграф²⁹. Обстоюючи прокатолицькі позиції, він прагнув довести,

що унію в Бересті прийняли без жодного тиску. На відміну від цього, князь К.Острозький опирався на силу свого війська. Назагал, автор явно перебільшив збройні сили православних, які нібито загрожували уніатам. Присвятивши православному собору велику увагу, К.Ходиницький порахував кількість світських делегатів по містах і регіонах (але далеко не повно). У результаті, він дійшов висновку, що головним вогнищем православ'я була Волинь і Вільно. Пани і шляхта, особливо з ВКЛ, до унії ставилися байдуже і не вислали делегатів на з'їзд (згаданий висновок видається досить сумнівним). Силами духовних керували з Александрії (Єгипет) та з Острога. Докладно викладено спроби порозуміння між соборами, позицію православних та їх ставлення до унії. Оцінки окремих учасників соборів та їх дій виглядають досить тенденційно, – наприклад, це стосується позиції Никифора Тура в перші дні роботи соборів. Проте найбільше закидів він висловив щодо грека Никифора. Остаточний розрив настав, на думку дослідника, тоді, коли супротивники переконалися, що згода неможлива з огляду на протилежність позицій. Лише 8 жовтня, на третій день роботи, було зроблено вирішальні кроки. Цікавими є джерелознавчі замітки автора щодо ухвал православного собору. Так, він вважає, що головний екскомунікаційний акт є в, кращому випадку, чернетковим варіантом чи проектом, в жодному разі – не остаточним документом, оскільки під ним відсутні будь-які підписи³⁰. Аналогічною є також ухвала, що знімала викляття зі Стефана Зизанія. Авторами обох згаданих ухвал були єпископи й духовні. Унійний собор оглянутий дослідником поверхово – як екскомунікаційний. Він проголосив унію, але не без тертя і протестів. Статистика, подана автором до його діянь, грішить численними помилками: серед делегатів папи він чомусь забув згадати Холмського єпископа і не дорахувався одного єзуїта.

Поступ повоєнної історіографії в дослідженні соборів пов'язаний, майже без винятку, з дослідженнями О.Галецького та археографічною роботою василіан у Римі. О.Галецький ще 1954р. опублікував невідомі науці реляції про собори, віднайдені в римських архівах³¹. В ситуації, коли Рим був представлений у Бересті не безпосередніми делегатами, а лише польськими єпископами, важливими є свідчення інших учасників собору, особливо неофіційного представника Риму грека Петра Аркудія, який через кілька тижнів після собору адресував обширну реляцію до генерала Товариства Ісуса Клавдія Аквавіві. Автор досить докладно зупинився на цій цікавій постаті. Друге важливе джерело, віднайдене в рукописах Ватиканської бібліотеки – докладна реляція учасника православного собору з оточення Никифора, також грека, ім'я якого залишилося невідомим. Вивчення нового матеріалу дозволило О.Галецькому дійти висновку, що вирішальна роль на православному соборі належала Никифорові.

Отже, з'ясувалися нові постаті учасників соборів. Особливо привабливим серед них є Петро Аркудій, який мав завдання довести відсутність серйозних догматичних розбіжностей східної і латинської церков, а також переконати православних, що після Берестя східний обряд залишиться непорушеним. На соборі йому товаришував грек Юрій Мошетті. На підставі свідчень Петра Аркудія О.Галецький дійшов висновку про особливі повноваження і посаду в Східній церкві Никифора, які підтверджувалися автентичним привілеєм. Але з огляду на те, що він не мав ієрейських свячень, а привілей йому був наданий померлим патріархом, автор дійшов досить тенденційного висновку: Никифор не мав жодних канонічних повноважень на соборі. На жаль, О.Галецький не залучив інших документальних джерел, які б підтверджували повноваження Никифора. Інше, не менш дивовижне припущення стосується александрійського

патріарха Мелетія Пігаса: як і Никифор, він начебто “співробітничав” на користь Туреччини, тобто також шпигував.

Віднайдений матеріал був використаний О.Галецьким в його найбільш відомій праці “Від Флоренції до Берестя”. Якщо в попередніх публікаціях він розглядав окремі аспекти, подавав джерельний аналіз документів, то тепер настала черга системного викладу проблеми. Так, дослідник уточнює повноваження королівських делегатів на собор, з’ясовує обставини передсоборової наради уніатів в Кам’янці Литовському у Бернарда Мацейовського, висвітлює енергійні заходи Іпатія Потія в своїй єпархії перед собором, а також подає нові деталі дій православних перед Берестям.

Оглядаючи джерела до історії соборів, О.Галецький доходить висновку, що, переважно завдяки свідченням полемічної літератури, історія цієї важливої події відома за днями, якщо не за годинами³². Незважаючи на це, ряд питань історії соборів залишилися невисвітленими. Крім того, автор, фактично, повторює застарілі стереотипи полемічної літератури про “масу” протестантів, навіть антитринітаріїв (свідчення Аркудія). При підрахунку складу православного собору він також дотримується традиції, тобто наводить дані по містах і регіонах, не виводячи загальної статистики. Силу і авторитет православних, особливо духовних, О.Галецький визнає з певними сумнівами. Так, наприклад, проблему правосильності соборів він вирішує на користь уніатів, категорично стверджуючи, що легальним був лише митрополичий собор, дозволений королем, згідно з традиціями руської церкви. Навпаки, православний собор характеризується як неповноважний на тій підставі, що він був керований Никифором – агентом, якщо не шпигуном Туреччини.

Вказуючи на труднощі зі з’ясуванням складу учасників унійного собору (крім ієрархії), дослідник припускає, що духовенство в єпархіях ішло за єпископами-уніатами. У підсумку, сили уніатів перевищували православних. Останнє, на жаль, не підтверджується жодними фактологічними даними. До згаданого типу припущень слід віднести також положення про відсутність вагань чи й навіть незгод в середовищі уніатів. Проте дуже важливими є нові свідчення джерел про обговорення унійним собором справи календаря та семінарії, вагання митрополита і т.ін. До позитивів дослідження О.Галецького слід віднести підкреслення вирішальної ролі митрополита Михайла Рагози, засвідчене цілою низкою віднайдених джерел. Серед православних історик виділяє Гедеона Балабана як найактивнішого. Проте діяльність православних часто піддається несправедливій критиці, яка межує з їдкою іронією і навіть сарказмом.

Поворотним моментом соборів О.Галецький вважає п’ятницю, 8 жовтня, коли відбулася “приватна” конференція у князя К.Острозького. Уточнюючи при цьому деякі аспекти переговорів, зокрема позицію Петра Скарги, О.Галецький виправдовує митрополита та уніатів, які в останній день соборів не впустили делегацію з 12 православних шляхтичів, – їх просто боялися. Незважаючи на вказаний суб’єктивізм, у дослідженні часто трапляються реалістичні завваги. Наприклад, автор не заперечує, що митрополичим собором керували насправді поляки-католики, а саме делегати короля. В останній день вони навіть виставили додаткову охорону. Навівши нові подробиці проголошення унійного акту, О.Галецький доходить висновку: день 9 жовтня слід уважати історичною датою укладення унії чи, радше, її ратифікації. Це було регіональним варіантом відродження Флорентійської унії серед русинів польсько-литовської Речі Посполитої. Кінцем роботи соборів дослідник вважає ранок 10 жовтня. Після цього були ще деякі спроби порозуміння: делегація Никифора Тура до митрополита і делегація трьох католиків до православних. До здобутків дослідження можна

віднести й одну із перших спроб аналізу декларації унії – в подієвому плані. Головним документом православного собору дослідник називає акти 9 жовтня: короткий протест світських і “акт ієрархії”, які піддаються досить суб’єктивній критиці (“емфатична декларація”, загальниковий протест та ін.). На його думку, важливішими є інструкції з вагомими аргументами проти унії.

Підсумовуючи доробок О.Галецького, вкажемо ще раз на важливість віднайдених джерел першорядної ваги, що не завадило йому висловити цілу низку суб’єктивних тверджень. На думку автора, історичними були лише ухвали унійного собору. Оскільки розкольникми виступають православні, то, відповідно, їм відведена виключно негативна роль.

Віднайдені О.Галецьким джерела увійшли до документальних збірок з історії церкви, які опублікували василіани в Римі під орудою А.Великого. Зокрема, вийшла збірка з історії унійного десятиліття (1590-1600)³³. Крім того, уперше в систематизованому вигляді А.Великий подав листування ієрархії руської та польської церков з Римом, а також відповідні рефлексії представників римської курії (хоча частина документів опублікована в регестах). Синтеза опублікованих джерел знайшла своє відображення у працях А.Великого, які, на нашу думку, в завершеному вигляді сформували уніатський погляд на проблему. Ще в передмові до згаданого тому дослідник виклав засадничі моменти трактування проблеми. Отже, унія була проголошена в Римі, а те, що відбулося в Бересті, тлумачиться як другорядна подія. Вперше дослідник опублікував важливі джерела до історії соборів: реляції кардинала Гаєтано про Берестейський собор (5.10.1596; 26.10.1596), латинську версію декларації Берестейського собору за ватиканською копією. Водночас, не всі ухвали соборів згадуються навіть у вигляді регестів.

До історії соборів А.Великий звернувся у своїх радіолекціях³⁴, у яких уперше в українській історіографії було використано джерельні знахідки О.Галецького. Услід за ним дослідник реабілітує митрополита Михайла Рагозу, від якого залежала кінцева доля унії. Проте характеристики православного собору та його учасників позначені неприхованою упередженістю. Так, наприклад, А.Великий стверджує, всупереч свідченням джерел, що в перші дні роботи собору розгубленими були православні, а не уніати. Головуючий на православному соборі грек Никифор представлений як самозванець, що перевищив свої повноваження. Зрозуміло, що авторські симпатії на боці концепції про правосильність унійного собору, які підсилюються впевненістю, що за єпископами-уніатами йшла більшість парафіального духовенства. Цікавим є висновок про те, що за своїм характером собори не можна вважати догматичними і доктринальними, а прийняті ухвали мали радше адміністративний, церковно-правовий характер. Унійний, ратифікаційний собор, проте, після проголошення унії прийняв канонічні “висновки і санкції”. На відміну від цього, православний собор переймався перетягуванням на свій бік митрополита шляхом обіцянок і навіть погроз. Супротивні сторони уконституювалися в собори, вважаючи суперників “відступниками”. А.Великий обстоює думку про нейтральність католицьких представників на унійному соборі, на відміну від греків, які домінували на антисоборі. Обидві сторони не вдалися до силових засобів боротьби, а світські кола відіграли роль посередників.

На жаль, дослідження А.Великого хвибує на суттєві недоліки. Так, він стверджує, що декларація унії була прийнята на основі “поданих і прийнятих умов”, гарантованих церковною і державною владою. Гіпертрофовано звучить оцінка документа: “конституція українського католицизму”³⁵. Традиційно для уніатської історіографії

характеризується Никифор, який начебто кинув прокляття на “всю Українську Церкву та її правний провід”. Відтак, православними “вчинено заговор на Українську Церкву і внесено роздор у її історію”³⁶. Отже, не унія, а опозиція православних розколола церкву. Анахроністично виглядає звинувачення в амбітності групи православних магнатів на чолі з князем К.Острозьким.

Українська радянська історіографія проблемою унії церков займалася з викривально-атеїстичних позицій. Виняток, все-таки, становить збірка документів, видана 1988р.³⁷, в якій опубліковано декілька відомих полемічних творів про собори (в українському перекладі), а також уперше оприлюднено лист із Берестя від князя К.Острозького до Федора Скумина-Тишкевича. Історії соборів побіжно торкнувся І.Мицько³⁸. Найціннішим у доробку вченого, на нашу думку, є складений ним словник-довідник діячів Острозької академії, в якому зібрана інформація про 21 учасника православного собору – вихідців з Волині. Більшість біографічних довідок є досить докладними, у ряді випадків автор ідентифікував осіб³⁹.

У монографії С.Плохія⁴⁰ вперше у вітчизняній історіографії широко використано публікації джерел з ватиканських архівів. Доволі об’єктивно, хоча, значною мірою, зі старих позицій витлумачується ряд проблем Берестя: у всіх подіях “відчувається” рука Ватикану, абсолютизуються факти будь-якої опозиції проти унії. Берестейський собор, на думку автора, дуже ретельно готували папська дипломатія і королівська влада. Події в Римі, схарактеризовані як “унія Потія і Терлецького”, заздалегідь вирішили долю згоди. Берестейський собор дослідник вважає однією “із найбільш вивчених подій” в історії релігійної боротьби України та Білорусі. Тому він не розглядає прискіпливо його перебіг. Діяльність папської курії в період Берестя викладається на основі документів, опублікованих О.Галецьким. Незважаючи на фрагментарність викладу, С.Плохій, фактично, повторює загальновідомі висновки. Так, на унійному соборі відбулося просте обнародування згоди “під захистом” прибулого війська. Про наслідки церковного розколу дослідник говорить досить стримано: собори започаткували тривалу боротьбу.

У навчальному посібнику з історії церкви згадані висновки С.Плохія менш категоричні⁴¹. Цікавими є зауваги щодо представництва на соборах. Так, збережені джерела начебто не дозволяють визначити кількість прихильників та противників унії, їхній територіальний та соціальний розподіл, оскільки дані про православний собор неповні, а про унійний інформація взагалі відсутня. На нашу думку, даний висновок є дуже поверховим, з огляду на неперевірену інформацію.

Автор першої великої спеціальної праці про генезу унії Б.Гудзяк також базується на джерельних працях О.Галецького⁴². Проте оцінки акту в Римі він не подає. На його думку, метою Берестейського собору була формальна ратифікація унійного акту. Перші дні роботи собору характеризуються доволі іронічно – як “перебіжки” обох сторін містом з марними спробами перетягти супротивників на свій бік. Відтак, дослідник вважає, що примирення було неможливим. Відмежувавшись від аналізу представництва на соборах, Б.Гудзяк припустився ряду помилок. Унійна декларація представлена лише як ратифікаційний документ. Ухвал православного собору він не називає, вважаючи одну з них прокламацією “протилежного змісту”⁴³.

На не увагу до соборів хибує і колективна праця російських дослідників з історії Берестейської унії⁴⁴, в якій абсолютизуються негативні наслідки церковного розколу. Сказане стосується і новітньої монографії М.Дмитрієва⁴⁵, який обмежує хронологію подій 1595р. Так, останнім у цьому ряду викладається питання про скликання унійного

собору в серпні 1595р. У невеликій, але дуже предметній статті С.Лукашової розглянута проблема учасників православного собору, підписи котрих знаходяться під документом так званого Львівського собору 1595р.⁴⁶

На жаль, історія Берестейських соборів практично не розглядалася на численних конференціях з нагоди 400-річчя унії (Україна, Польща, Литва, Голландія). Прикметно, що до збірки “Основні документи Берестейської унії”, виданої у Львові 1996 р., увійшла лише декларація унійного собору⁴⁷.

Короткий огляд ситуації на Берестейських соборах зробила Н.Яковенко⁴⁸. Кількісний склад православного собору дослідниця навела за відомими даними з полемічної літератури, підрахунків складу унійного собору нею не зроблено. Підсумковий висновок, в цілому, досить виважений: Русь розділилася на дві нерівні частини. Цікавим, хоч і не беззаперечним, є міркування про те, що лише на третій день, 8 жовтня розпочалися засідання обох соборів.

У повоєнній польській історіографії до історії соборів зверталось чимало істориків, здебільшого, неспеціально. Заслуговує на увагу короткий огляд складу учасників соборів, запропонований Л.Беньковським⁴⁹, який застосував новий метод підрахунків делегатів, світських і духовних, за єпархіями. У результаті дослідник дійшов цікавих висновків, але поверховість підрахунків не дозволила йому остаточно з'ясувати ситуацію. Тому, попри досить реалістичні висновки, допущено декілька сумнівних, навіть помилок. Так, він стверджує, що з Хомської єпархії на соборі не було жодного представника.

А.Міронович спочатку висловив припущення, що перебіг Берестейського собору широко обговорений в історіографії і тому не викликає якихось більших контроверсій⁵⁰. Незважаючи на сказане, дослідник подав опис соборових подій з коротким аналізом складу учасників. Його зауваги досить цікаві, проте вони грішать рядом неточностей. Крім того, А.Міронович висунув досить категоричне твердження про те, що з огляду на канонічне право, легальним і правосильним був лише антиунійний собор.

Для сучасної польської історіографії характерна не тільки загальна велика увага до самої унії, а й передовсім прагнення переосмислити найважливіші джерела до її історії. Очевидно, що саме з цією метою вчені Вроцлавського університету здійснили у 90-х рр. проект перевидання найважливіших полемічних джерел унійного циклу: “Еклезіастического”, “Антиризисеского” та “Апокрізісеского”. Видавці серії, зрозуміло, у передмові до публікацій звернули увагу на собори. Проте, попри реалістичні зауваги, виваженими їх погляди назвати важко. Вважаючи питання досить добре вивченим, вони не відійшли, назагал, від категоричних оцінок конфесійної католицької історіографії, згідно з якими собори названо відповідно: унійний – “властивий” собор, православний – “антисобор”, “розламовий” та ін. Грек Никифор – “фальшивий екзарх”. Оцінки православного “Еклезіастического” також надто категоричні: “малий обсяг”, “хаотичні висновки”, “убозство цитат” та ін.⁵² Вроцлавські дослідники наполягають, крім того, на провідній ролі протестантів у таборі противників унії напередодні собору. Численне “гроно” дисидентів домінувало начебто і на православному соборі⁵².

Останнім часом над темою соборів активно працює Т.Кемпа. У монографії про К.Острозького він обмежився попереднім висновком про те, що перебіг і ухвали обох соборів добре відомі, відтак і позицію князя на соборі докладно не з'ясовано⁵³. На його думку, М.К.Радзивіл не приїхав до Берестя, як і інші протестанти, хоча їх вплив на соборі був відчутним. Фактичним керівником антисобору був не Никифор, а князь К.Острозький. У монографії про Миколая Криштофора Радзивіла дослідник виправився,

ствердивши участь магната в соборі⁵⁴. Крім того, він уточнює активну позицію королівських послів на унійному соборі, всупереч існуючій думці про їхню нейтральність. 2000р. Т.Кемпа здійснив велику публікацію джерел до історії унії⁵⁵. Історії соборів стосуються звіти королівських делегатів і представників папи до Апостольської столиці і короля⁵⁶.

Порівнюючи ступінь вивченості Берестейських соборів, доходимо висновку про кращу дослідженість православного, що пояснюється, звичайно, наявністю більш докладних джерел про нього – актових і наративних. У плані подієвої історії добре вивченими є перші дні роботи соборів, які характеризуються активними спробами порозуміння з обох боків. Підсумовуючи, наголошуємо, що історії соборів присвячена велика література. Сформувався також досить об'ємний блок джерельних матеріалів, проте наукової концепції проблеми, яка б відповідала сучасним вимогам, дотепер не створено. Так, наприклад, у літературі досі домінує хибна думка про визначальність в долях унії акції в Римі, а не в Бересті, хоча добре відомо, що два єпископи прийняли там лише католицьке віросповідання. Тим самим наголошується на другорядності соборів, на яких, незважаючи на розкол, була представлена вся митрополія, в тому числі й мирянство. Досі не існує праці, в якій було б вичерпно узагальнено відомий науці джерельний матеріал, підсумовано вивчення проблеми в історіографії, подано узагальнюючу статистику представництва на соборах. Дискусійним залишається питання правосильності соборів, не вироблено погляду на історичне значення кожного собору (унійного і православного) в долях українсько-білоруського християнства. Назагал, малодосліджених та спірних питань в історії події нараховується досить багато.

Прогрес у подальшому вивченні теми бачиться, передовсім, на шляху використання всієї сукупності документальних матеріалів, ретельної верифікації та критики їх походження, а також розширення порівняльних контекстів. Виклад історії соборів, який ми плануємо зробити незабаром, передбачає таку структурну побудову: склад соборів (представництво), уконститування, спроби порозуміння, аналіз діяльності кожного собору з докладною характеристикою ухвал, питання канонічної правосильності соборів, догматично-канонічне підґрунтя діяльності соборів взагалі. Наукова концепція історії події передбачає також розробку зваженої підсумкової характеристики історичного значення Берестя, основу якої мають скласти такі засадничі положення як церковний розкол, збереження українсько-білоруського православ'я, утворення поруч з ним ще однієї Київської митрополії (унійної), релігійна модернізація Східної Європи.

¹ Mironowicz A. Unia brzeska w swietle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrześcijanin w świecie. – Warszawa, 1988. – N 8-9. – S.161-175; Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania polsko-ukraińskie / Red. Z.Mańkowski. – Lublin, 1992. – S.43-57; Papierzyńska-Turek M. Wizje unii brzeskiej w świadomości historycznej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1996. – N 2. – S.41-50; Papierzyńska-Turek M. Grekokatolicyzm i prawosławie jako wyznaczniki tożsamości narodowej w swietle ukraińskiej historiografii i myśli politycznej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1997. – N 4-5. – S.277-290; Melnik M. Geneza unii brzeskiej w swietle prac syntetycznych w historiografii polskiej po 1945 roku // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej pod red. T.Stegnera. – Gdańsk, 1993. – S.60-69;

Chynczewska-Hennel T. Spory wokół unii brzeskiej (koniec XVI-XVII w.) // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1999. – С.28-35; її ж. Польський погляд на Берестейську унію в XVII ст. // Берестейська унія (1596-1996). Статті й матеріали. – Львів, 1996. – С.65-74; її ж. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других Берестейських читань. – Львів, 1996. – С.87-108; Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія // Богословія. – 1990. – Т.54. – С.123-136; Біляков Г.Ф., Білякова О.Г. Берестейська унія в працях істориків ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С.33-40; Тимошенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // Український історик. – 1996. – Т.33. – С.188-203; його ж. Праця Е.Ліковського “Унія Берестейська” з сучасної точки зору // Патріархат. – 1997. – Ч.11. – С.15-17; його ж. [Рец.] М.В.Дмитриев, Б.Н.Флоря, С.Г.Яковенко. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Часть I. М., 1996 // УІЖ. – 1998. – № 4. – С.145-149; його ж. Нове дослідження Берестейської унії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С.166-174; його ж. Спірні питання історії Берестейської унії // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Допов. та повідом. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.52-61; його ж. [Рец.] М.В.Дмитриев, Л.В.Заборовский, А.А.Турилов, Б.Н.Флоря. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии. Ч.2. М., 1999 // Ковчег. – 2001. – Ч.3. – С.539-544; його ж. Берестейська унія в творчій спадщині Івана Франка (концепції вченого і спроби конкретно-історичного зрізу проблеми) // Франкознавчі студії. – 2002. – Вип.2. – С.69-83; його ж. Тимошенко Л. Польська історіографія Берестейської унії (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. Праці ХІІІ-ї Міжнародної наукової конференції. Львів, 20-22 травня 2003 р. – Кн.1. – Львів: Логос, 2003. – С.578-585; Васюк Г.У., Кручкоўскі Т.Т. Брэсцкая царкоўная унія ў польскай гісторыяграфіі канца ХІХ – нач. ХХ ст. // Наш Радавод. – Кн.7. Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Гістарычная памяць народаў Велікага княства Літоўскага і Беларусі. ХІІІ-ХХ ст. Гродна, 3-5 ліпеня 1996 г. – Гродна, 1996. – С.365-378; Марозава С.В. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гісторыяграфіі. – Гродна, 2002; її ж. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады). – Гродна, 2001. – С.7-49; Дмитриев М.В. Киевская митрополия во второй половине XVI в. и генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. Автореферат ...доктор. дисс. – М., 2001. – С.6-16; его же. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003. – С.7-29.

² Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.ІІ-ІІІ. – Спб, 1843. – Прибавление. С.233-374; Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) и коломацкие челобитные. С предисл. А.Лазаревского. Оттиск из “Киевской старины”. – К., 1890; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. Изд. Киевскою Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1878; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – К., 1856; Мальцев А.Н. Баркулабовская летопись // Археологический ежегодник за 1960 год. – М., 1962. – С.302-307 та ін.

³ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии... (с издания 1805 года). – Вильна, 1866. Очевидно, до такого ж типу наукових праць слід віднести й опальну магістерську дисертацію М.Костомарова, присвячену Берестейській унії. – Див.: Тимошенко Л. Магістерська дисертація Миколи Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” // Вісник. Історія / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. – Вип.56. – 2001. – С.88-92.

⁴ Dubowicz J. Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwie bożey. – We Lwowie, 1644; Żochowski C. Colloquium Lubelskie. – Leopoli, 1680; Kulczynski I. Specimen ecclesiae Ruthenicae. –

Romae, 1733; Susza J. *Cursus vitae et certamen martyrii B. Josaphat Kuncevicii, Archiepiscopi Polocensis, ep. Vitebscensis et Mstislaviensis.* – Paris, 1865; Susza J. *Saulus et Paulus Ruthenae Ecclesiae, sanguine B. Josaphat transformatus, sive Meletius Smotriscius, archiep. Hieropolitanus ... ex tenebris in lucem prelatus.* – Romae, 1666; Rostowski S. *Litvanicarum Societatis Jesu Historiarum provincialium.* – Vilnae, 1768.

⁵ Коялович М. Литовская церковная уния. – Т.1. – Спб, 1859.

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – Т.IV. 1588-1632. – Спб., 1851.

⁷ Иванишев Н. Содержание актов первого тома // Арх. ЮЗР. – Ч.I/Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – Т.I. – К., 1859. – С.XI-LXXXVI. Окрема відбитка – Иванишев Н. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального Архива. – М., 1858.

⁸ Макарий, митр. (Булгаков). История русской церкви. – Т.V. – М., 1996. – С.354-364.

⁹ Pelesz J. *Geschichte der union der ruthenischen Kirche mit Rom.* – Erster Band. – Wien, 1878. – P.550-556.

¹⁰ Попов А. Материалы для истории церковной унии в Юго-Западной Руси. Ekthesis. Предисловие // ЧОИДР. – 1879. – Кн.1. – С.I-VIII+1-30.

¹¹ Апокрисис Христофора Филалета в переводе на современный русский язык с предисловием, приложениями и примечаниями. – К., 1870.

¹² Скабаланович Н. Об Апокрисисе Христофора Филалета. – Спб, 1873.

¹³ Там само. – С.169.

¹⁴ Стрельбицкий И. Униатские церковные соборы с к.XVI века до воссоединения униатов с православною церковью. – Изд. 2-е. – Одесса, 1891.

¹⁵ Maciejowski A. *Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie słowian, jako dodatek do historyi prawodawstw słowiańskich przez siebie napisaney.* – Т.1. – Petersburg, Lipsk, 1839; ten że. *Piśmiennictwo Polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830.* – Т.III. – Warszawa, 1853.

¹⁶ Łukaszewicz J. *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie.* – Т.1. – Poznań, 1812. – S.76-80.

¹⁷ Ostrowski T. *Dzieje i prawa kościoła polskiego.* – Т.III. – Poznań, 1847.

¹⁸ Niemcewicz J.Y. *Dzieje panowania Zygmunta III.* – Т.I. – Krakow, 1860.

¹⁹ Likowskiy E. *Unia brzeska (r.1596).* – Poznań, 1896.

²⁰ *Monumenta Confraternitatis Stawropigianae Leopoliensis.* Ed. dr. W.Milkowicz. – Т.I, II. – Leopolis, 1895. – P.777-781.

²¹ Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. 1470-1700. – Т.1. – Спб, 1897.

²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V. – К., 1994. – С.608-613.

²³ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – Спб, 1901.

²⁴ Там само. – С.226.

²⁵ Там само. – С.224.

²⁶ Там само. – С.228.

²⁷ Treiak J. *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej.* – Kraków, 1912. – S.154-169.

²⁸ Lewicki K. *Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.* – Lwów, 1933. – S.174.

²⁹ Chodynicki K. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370-1632.* – Warszawa, 1934. – S.322-334.

³⁰ Ibid. – S.332.

- ³¹ Halecki O. Unia Brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich // *Sacrum Poloniae Millennium*. – T.1. – Rzym, 1954. Віднайдений матеріал був використаний у другому виданні праці автора “Від Флоренції до Берестя” (1968). Див. польськомовне перевидання: Halecki O. *Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej*. – T.2. – Lublin, 1997. – S.232-265.
- ³² Halecki O. *Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej*. – T.2. – S.233.
- ³³ *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600)*. – Romae, 1974.
- ³⁴ Великий А.Г., ЧСВВ. З літопису Християнської України. – Кн.IV: XVI-XVII ст. – Рим, 1969.
- ³⁵ Там само. – С.121.
- ³⁶ Там само. – С.117.
- ³⁷ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник док. і мат. – К., 1988.
- ³⁸ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С.58-69.
- ³⁹ Там само. – С.81-115. Аналізований словник-довідник був опублікований окремим виданням: Матеріали до історії Острозької Академії (1576-1636). Біобібліографічний довідник/ Упор.І.З.Мицько. – К., 1990.
- ⁴⁰ Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – К., 1989.
- ⁴¹ Крижанівський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – Кн.3. Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994.
- ⁴² Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. з англ. М.Габлевич. Під ред. О.Турія. – Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2000.
- ⁴³ Там само. – С.304-307.
- ⁴⁴ Дмитриев М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Часть I. Брестская уния 1596 г. Исторические причины. – М., 1996.
- ⁴⁵ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003.
- ⁴⁶ Лукашова С.С. “Мы, ниже подписанные...”: Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии // *Славянский альманах*. – М., 2001. – С.12-19.
- ⁴⁷ Основні документи Берестейської унії / Наукові зошити “Свічадо”. – Львів, 1996.
- ⁴⁸ Яковенко Н. Реформація грецької церкви: унія, оновлення православ'я // *Історія української культури: У 5-ти т. – Т.2.Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. – К., 2001. – С.509-511.
- ⁴⁹ Bieńkowski L. Kościół wschodni podzielony (XVII-XVIII w.) // *Kościół w Polsce*. – T.2. *Wiekі XVI-XVIII*. – Kraków, 1970. – S.838-341.
- ⁵⁰ Mironowicz A. Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku. – Białystok, 1991 – S.41.
- ⁵¹ Byliński J., Długosz J. Wstęp // Broniewski M. Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to iest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim. Oprac. J.Byliński i J.Długosz. – Wrocław, 1995. S.16-26.
- ⁵² Byliński J., Długosz J. Wstęp // Pocięj H. Antirresis abo apologia przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi... Oprac. J.Byliński i J.Długosz. – Wrocław, 1997. – S.22-23.
- ⁵³ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.146-147.
- ⁵⁴ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S.175.

⁵⁵ Kempa T. Nieznany listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596) // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 2000. – Т.XLIV.

⁵⁶ *Ibid.* – N 19, 20. – S.127-128.

Леонід Тимошенко.

Берестейські собори у жовтні 1596р.: історіографічний досвід.

У статті підсумовується досвід вивчення історії Берестейських соборів в унієзнавстві, починаючи від полемічних творів та історіографії XVIIст. Найбільша увага приділяється науковій історіографії, започаткованій у XIXст. Аналіз спеціальних публікацій з теми дозволив зробити висновок про відсутність сучасної наукової концепції Берестейських соборів, накреслити основні напрямки та засади подальшого вивчення історії події.

Leonid Tymoshenko.

**The Church Councils in Berestia in October, 1596:
the Historiographic Experience.**

In the article the study of the Unia's experience in the research of the history of the Church Councils in Berestia is summed up, beginning from the polemical writings and historiography of the 17th century. In the cynosure there is the initiated in the 19th century scientific historiography. The analysis of the special thematic publications enabled to arrive at a conclusion about the absence of a modern scientific concept of the Church Councils in Berestia, and to draw the basic directions and fundamentals for the further study of the event.